

CONSIDERAȚII DESPRE CULTURA CRIȘ, PE BAZA SONDAJELOR DE LA LET

O dată cu reluarea cercetărilor arheologice după 23 August 1944, sub conducerea Academiei R.P.R., s-au organizat ample cercetări preliminare pe tot teritoriul țării noastre, după care a urmat începerea unor săpături de lungă durată pentru lămurirea a numeroase probleme începînd din istoria comunei primitive și pînă în evul mediu. În cadrul cercetărilor care privesc epoca neolitică trebuie menționate în primul rînd cele din Moldova de nord, de pe Valea Jijiei, pentru rezultatele deosebit de importante obținute acolo în anii 1949—1955¹, ca și cele din regiunea de sud-est a Transilvaniei². Este vorba în principal de descoperirea simultană, în 1949, a culturii Criș și liniare la Glăvăneștii Vechi și Perieni, în Moldova, și a culturii Criș și Boian-Giulești la Let, în Transilvania. Identificarea celor două culturi în regiunile amintite întregia complexul de culturi neolitice cunoscute pe teritoriul R.P.R. și deschidea totodată, pe baza unor date noi și mai complete, cele două principale probleme, ale începutului vieții neolitice în regiunile noastre și ale originilor celei mai înaintate culturi care s-a dezvoltat în neoliticul european Ariușd-Cucuteni-Tripolie.

Cum era și de așteptat, descoperirea a prilejuit numeroase discuții purtate mai ales în legătură cu cronologia relativă și cu rolul pe care l-au jucat cele trei culturi, Criș, liniară și Boian, la formarea culturii cu ceramică pictată.

Renunțăm a face în articolul de față un istoric amănunțit al descoperirilor care privesc culturile Criș, liniară și Boian, ca și al diferitelor păreri care au fost enunțate de cercetătorii problemelor neoliticului de pe teritoriul nostru, acestea fiind pe larg expuse, deși cu unele lipsuri, în lucrările

---

¹ Cercetări făcute sub conducerea lui I. Nestor; *SCIV*, I, 1, 1950, p. 27—30; *SCIV*, II, 1, 1951, p. 51 și urm.

² Székely Zoltán, *Săpăturile de la Let-Várhegy (Trei Scaune)*, în *Materiale*, I, 1951. Mulțumim pe această cale lui Székely Zoltán pentru cedarea spre publicare a materialului descoperit în 1949.

lui M. Petrescu-Dîmbovița și Eugen Comșa³. Ar fi de reținut totuși, ca o concluzie care rezultă în chip evident în legătură cu descoperirile și cu teoriile făcute pe baza lor între anii 1949—1955 (data sondajelor de la Leț și Perieni), că acestea nu au fost întemeiate pe observații nici stratigrafice și nici tipologice și ca atare se impunea efectuarea unor noi sondaje

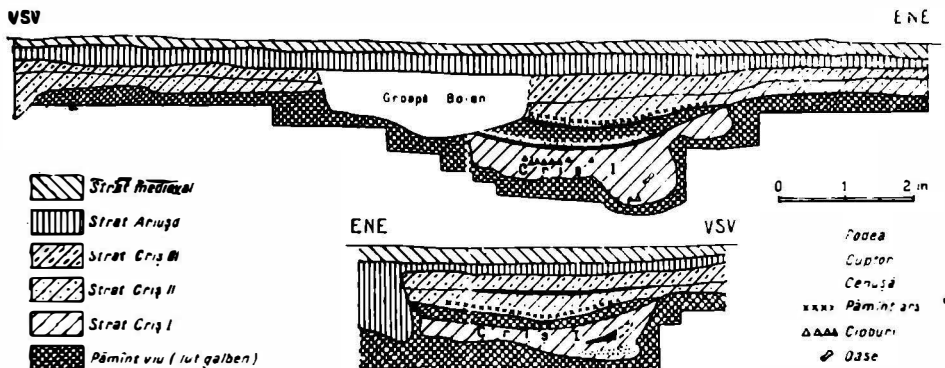

Fig. 1. — Secțiuni prin depunerile din așezarea de la Leț.

pentru determinarea raportului relativ dintre cele trei culturi neolitice⁴. La Perieni (r. Birlad, reg. Iași) s-au făcut sondaje pentru stabilirea raportului stratigrafic dintre cultura Criș și cea liniară, iar la Leț (r. Tg. Secuș, reg. Brașov) pentru stabilirea raportului stratigrafic dintre cultura Criș și Boian-Giulești.

³ M. Petrescu-Dîmbovița, *Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie*, in *Acta Arch-Budapest*, 9, 1958; Eugen Comșa, *La civilisation Criș sur le territoire de la R. P. Roumaine*, in *Acta Arch-Carpathica*, Kraków, I, 2, 1959, p. 173 urm. În aceste două lucrări se găsește întreg istoricul descoperirilor Criș și al discuțiilor care s-au purtat în legătură cu ele. Facem doar precizarea că în literatura noastră cultura Criș n-a circulat niciodată sub numele de *Tisa*, ca o identificare precisă a culturii noi descoperite în 1949 la Glăvănești Vechi, deoarece găsim la I. Nestor, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 29, următoarele: „După caracterelor remarcate până în prezent ale acestei ceramici, avem de-a face cu o civilizație care se plasează tot la începutul neoliticului și care pare să prezinte un caracter înrudit cu cel mai vechi neolitic din regiunea Tisei”; iar la p. 30 se precizează printre rezultatele obținute în urma sondajelor din 1949: „3. Identificarea unei noi civilizații timpurii neolitice, care urmează să fie cercetată mai deaproape prin săpături”. Într-o comunicare ulterioară, *Probleme noi în legătură cu neoliticul din R.P.R.*, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 210, I. Nestor scrie despre aceeași descoperire: „pe care provizoriu și pentru concizie o vom numi «Tisa». Această cultură, întințită deocamdată numai în relativ puține resturi, apare la Glăvănești în colibe bine precizate și are, în ceramica ei, afinități neluibile cu cultura neolitică larg răspândită în bazinul Crișului, al Tisei și al Dunării sîrbești, denumită *cultura Criș...*”. Prin descoperirile din 1950 s-a putut preciza că noua cultură descoperită este cu adevărat Criș.

⁴ În afară de situația de la Glăvănești Vechi, unde nu s-a putut stabili raportul stratigrafic dintre cultura Criș și liniară, fiecare ocupînd arii deosebite, atît la Perieni cît și la Traian considerațiile s-au întemeiat pe descoperirea împreună a fragmentelor ceramice, în primul caz Criș împreună cu liniară, iar în cel de-al doilea caz fragmente ceramice liniare împreună cu ceramica Precucuteni și chiar Cucuteni A-B, fără ca aceasta să fie legată de situații *in situ*. Pentru discuții în legătură cu descoperirile de la Traian, vezi și J. Neustupný, *Beiträge zum Neolithikum Rumäniens*, in *Slovenská Archeológia*, VI, 2, 1958, p. 280—282.

Sondajele din 1955 de la Let au constatat din trei secțiuni dintre care numai în două s-au găsit resturi ale culturii Criș și Boian-Giulești. În afară de stabilirea raportului stratigrafic dintre cultura Criș și Boian-Giulești, prima dovedindu-se a fi mai veche, s-au putut face și observații cu privire la stratigrafia depunerii Criș. Primul nivel de locuire Criș este reprezentat de groapa unui bordei, a cărui lungime este de 4 m, iar adâncimea de 0,60—1,00 m (nivelul Criș I). Peste groapa acestui bordei s-a întâlnit o podea subțire de lut ars acoperită de cenușă, care s-a secționat pe o lungime de 2,50 m. Aceluiași nivel de locuire îi mai corespund resturile unei colibe de chirpici și o vatră. Aceste trei resturi de locuire *in situ* marchează baza nivelului II Criș. Peste depunerea nivelului II, groasă de 30—40 cm, s-a suprapus podeaua unei alte locuințe, din lut galben, groasă de 3—5 cm și arsă pe alocuri galben-cărămiziu, care documentează prezența *in situ* al nivelului III Criș. Tot acestui nivel îi mai aparține și un alt rest de locuință, reprezentată de o grupare de pietre, fragmente ceramice și bucăți de chirpici. Toate aceste resturi de locuire au fost secționate fără să se poată face și lărgirile necesare pentru dezvelirea lor în întregime⁵. Materialul găsit în locuințe ca și în stratul de cultură constă din unelte de os și de piatră, din ceramică și oase de animale.

Uneltele de piatră sînt în genere puține : topoare de piatră de mici dimensiuni, plate sau cu secțiunea plan-convexă, răzuitoare pe lame scurte trapezoidale sau pe capac de nucleu, lame lungi retușate, percutoare și nuclee. Cele mai multe aparțin primului nivel Criș și anume bordeiului, în care s-au găsit alături de unelte și foarte multe așchii de la lucru (fig.2).

Uneltele de os sînt reprezentate de spatule tipice acestei culturi, de pumnale și vîrfuri lucrate din așchii groase de os lung (fig. 3).

Prezentarea într-o clasificare tipologică a ceramicii de la Let se va întemeia în primul rînd pe materialul descoperit în complexele de locuire bine închise și fără posibilitatea unor amestecuri. Restul materialului găsit în depunerea nivelurilor de locuire, ca și cel rezultat din sondajele făcute în 1949, va fi considerat în măsura în care prezintă elemente caracteristice din punct de vedere tipologic, putîndu-se astfel insera și raporta materialului stratigrafiat. Din cauza fragmentelor prea mici uneori, sau prea puține, se va putea urmări evoluția tipologică numai a formelor bine reprezentate în cele trei niveluri.

Ceramica rezultată din cele două sondaje făcute în așezarea de la Let (1949 și 1955) are în pastă pleavă de cereale⁶. Deși lucrată din aceeași pastă, ceramica se împarte în două mari categorii : cea fină, acoperită cu slip și lustruită, care cuprinde trei specii : 1) ceramica arsă castaniu și lustruită, decorată în foarte rare cazuri cu linii incizate, cu „caneluri” fine sau cu decor în relief ; 2) ceramica roșie (red-ware) ; 3) ceramica picată ; cea de a doua categorie cuprinde ceramica grosolană, nelustruită,

⁵ Sondajele de la Let au durat două săptămîni și au fost restrînse numai la cercetarea raportului stratigrafic dintre cultura Criș și Boian-Giulești.

⁶ Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 179 și nota 26, menționează și ceramica cu cioburi pisate în pastă.

decorată în principal cu barbotină, impresiuni și linii incizate. Fiecare dintre aceste specii are și forme deosebite și comune. În categoria ceramicii fine predomină ca formă strachina și cupele cu picior înalt, vasele mari cu corpul sferic sau oval și cu gîtul cilindric fiind mult mai rare ;

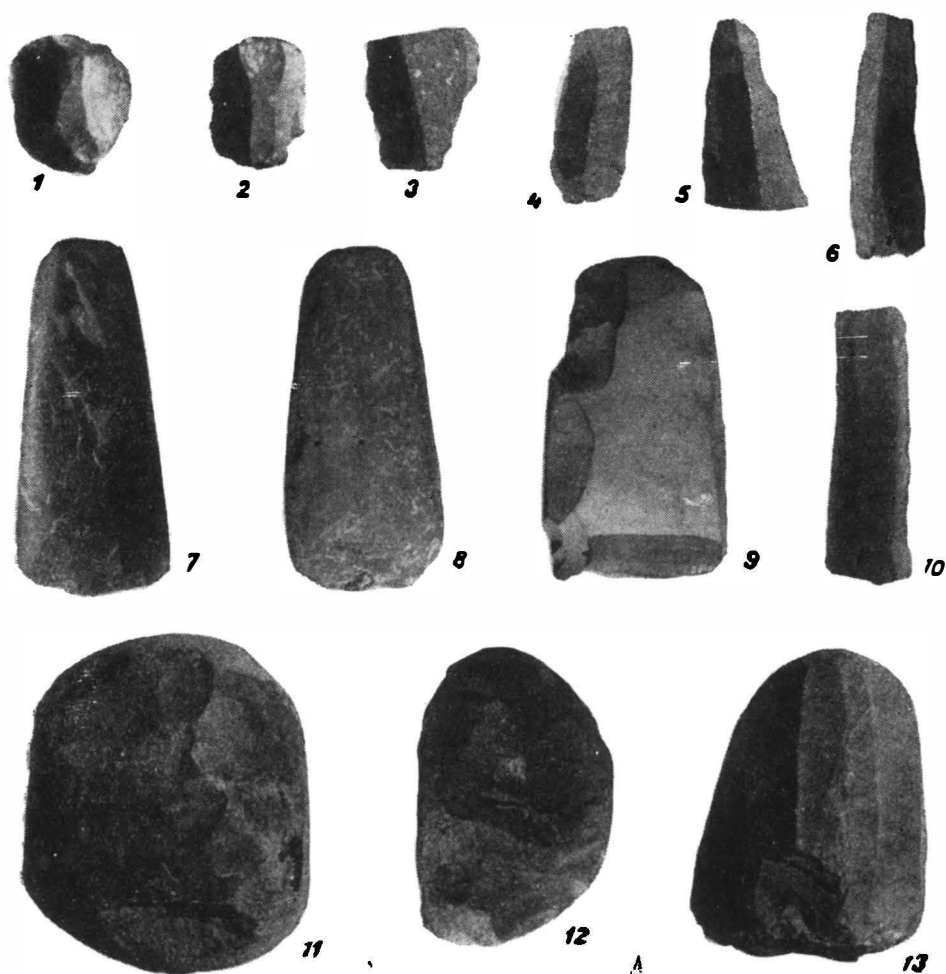

Fig. 2. — Unelte de piatră și cremene.

dimpotrivă, această formă predomină în categoria ceramicii grosolane, strachinile întîlnindu-se în număr foarte redus. Nu cunoaștem de la Leț nici o cupă cu picior înalt, care să aparțină categoriei grosolane.

Cea mai mare parte a ceramicii este arsă în groapă, brun-castaniu, cu pte închise sau mai luminoase ; foarte rar vasele sînt arse cenușiu.

Vasele roșii (red-ware) însă, ca și cele pictate înainte de ardere, sînt dovada cunoașterii și folosirii cuptorului cu tirajul ordonat.

Străchinile și cupele cu picior înalt alcătuiesc categoria ceramică cea mai numeroasă și care s-a putut insera într-o clasificare tipologică.

Fig. 3. — Unelte de os.

Deși picioarele înalte de cupe sînt foarte numeroase, materialul nu îngăduie a stabili raportul dintre acestea și cupe ; din această cauză vor fi prezentate separat.

Străchinile și cupele cu picior înalt se împart după formă în trei grupe : semisferice, bitronconice și tronconice.

Nivelul I. Cupele semisferice se întîlesc numai în primul nivel de locuire și în număr foarte redus (patru exemplare). Sînt fără picior înalt, fundul fiind sprijinit pe un inel (fig. 4/1—3 ; fig. 7/1). Această formă nu se întîlnește în nivelurile următoare, ceea ce înseamnă că dispar sau devin foarte rare.

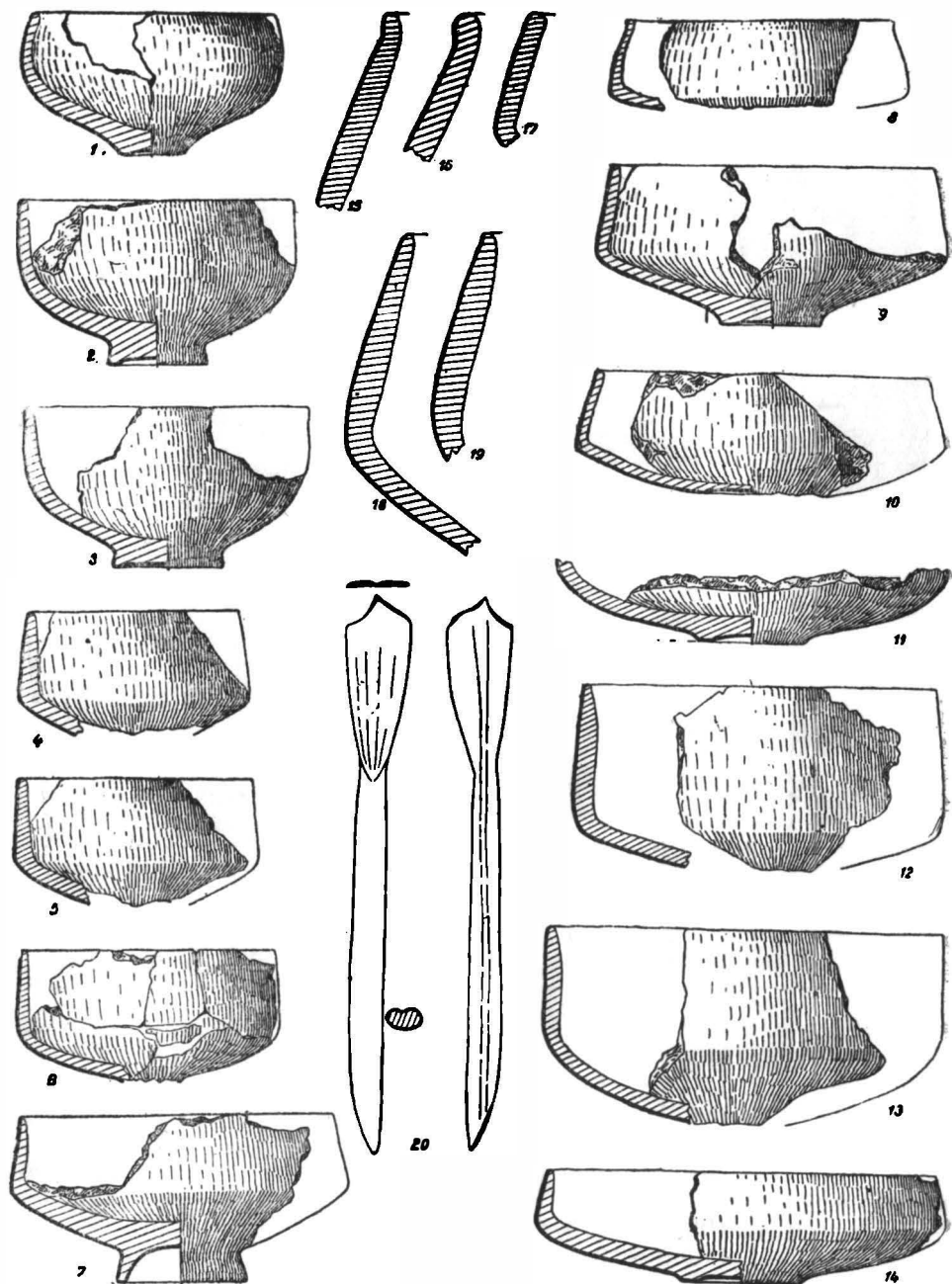

Fig. 4. — Faza Leț I. 1—19, străchini semisferice și bitronconice; 20, spatulă de os.

Cupele bitronconice alcătuiesc grupul cel mai numeros, începînd din primul nivel de locuire. Ele se prezintă sub forma a două variante : una cu trecere lină, rotunjită, iar alta avînd bitronconismul foarte accentuat, formînd un unghi la trecerea dintre partea superioară și cea inferioară a vasului (fig. 4/ 4 — 10, 12 — 14, 18, 19). Prima variantă se întîlnește în număr mai mare decît cea de-a doua. Străchinile bitronconice bine articulate sînt caracterizate în prima fază prin partea inferioară a corpului foarte joasă, cît mai aproape de orizontală, avînd fundul simplu, cu soclu sau cu inel. În majoritatea cazurilor marginea este simplă și subțiată la bază ; aceasta este forma de strachină cu diametrul maxim și înălțimea minimă (fig. 4/8, 10, 14). Unele au o ușoară îndoire a marginii sub care se află o șanțuire ; uneori marginea este puțin îngroșată la exterior (fig. 4/8, 15, 16).

În nivelul II străchinile și cupele cu picior înalt, bitronconice, cu trecerea lină se înmulțesc considerabil. Trăsătura caracteristică în această fază este înălțarea foarte mult a părții superioare a vasului, partea inferioară reducîndu-se la minimum și fiind la nivelul fundului (fig. 5/11, 12, 15). În această fază de dezvoltare apar cupele sau paharele înalte bitronconice (fig. 5/1). De asemenea, caracteristic fazei Ieș II sînt marginile indoite cu buza îngroșată la exterior (fig. 5/1 — 6, 12, 15). În această fază apare decorul din linii fine incizate (fig. 5/15) sau din caneluri fine (fig. 5/1, 2).

În nivelul III strachina și cupa bitronconică cu picior înalt sînt formele ceramice predominante. Se întîlnesc amîndouă variantele, și cea cu trecerea lină și cea cu corpul bine articulat (fig. 6). Evoluția cupelor în această ultimă fază se face prin înălțarea formei datorită dezvoltării părții inferioare a vasului. Prin aceasta se produce o echilibrare a formei, ajungîndu-se la o egalitate de proporții (fig. 6/1, 4, 5) : uneori partea inferioară este chiar mai dezvoltată, avînd forma cupelor-pahare, care se vor dezvolta foarte mult în etapele neolitice care succed culturii Criș (fig. 6/10, 16). În această fază se observă dezvoltarea, în sensul unei înălțări, a marginii, avînd uneori buza îngroșată la exterior (fig. 6/1, 6, 11 — 14).

Cupele de formă tronconică se întîlnesc în toate trei nivelurile de locuire din așezarea de la Let, dar tot mereu în număr considerabil mai redus decît cele de formă bitronconică. Fragmentele care aparțin acestei forme sînt în genere foarte mici, din care cauză vom putea prezenta mai puține observații de ordin tipologic în dezvoltarea acestora de-a lungul celor trei faze. Se cunosc mai multe variante caracteristice fiecărei faze. În faza Let I se întîlnesc cupele tronconice cu buza subțiată (fig. 7/3). În faza Let II, ele sînt mai numeroase și se prezintă sub aspecte mai variate în ceea ce privește buza ; sînt sau subțiate spre buză și cu o ușoară șanțuire exterioară detașîndu-se în acest fel o margine (fig. 7/2, 9, 10) ; sau au buza îngroșată (fig. 7/11 — 13), sau ușor teșită oblic la exterior (fig. 7/14). În ultima fază, Let III, cupele tronconice sînt sau cu pereții egal de groși pînă la buză (fig. 7/17), sau formează o margine bine articulată (fig. 7/15, 16). Aceasta este varianta caracteristică ultimei faze Criș din așezarea de la Let și totodată cea mai evoluată din seria cupelor tronconice. Varianta cu buza îngroșată la exterior și cea cu marginea indoită sînt cele două forme de străchini care vor avea o mare dezvoltare în neoliticul de mai tîrziu. Multe din formele prezentate mai sus sînt cupe cu piciorul înalt ; deoarece

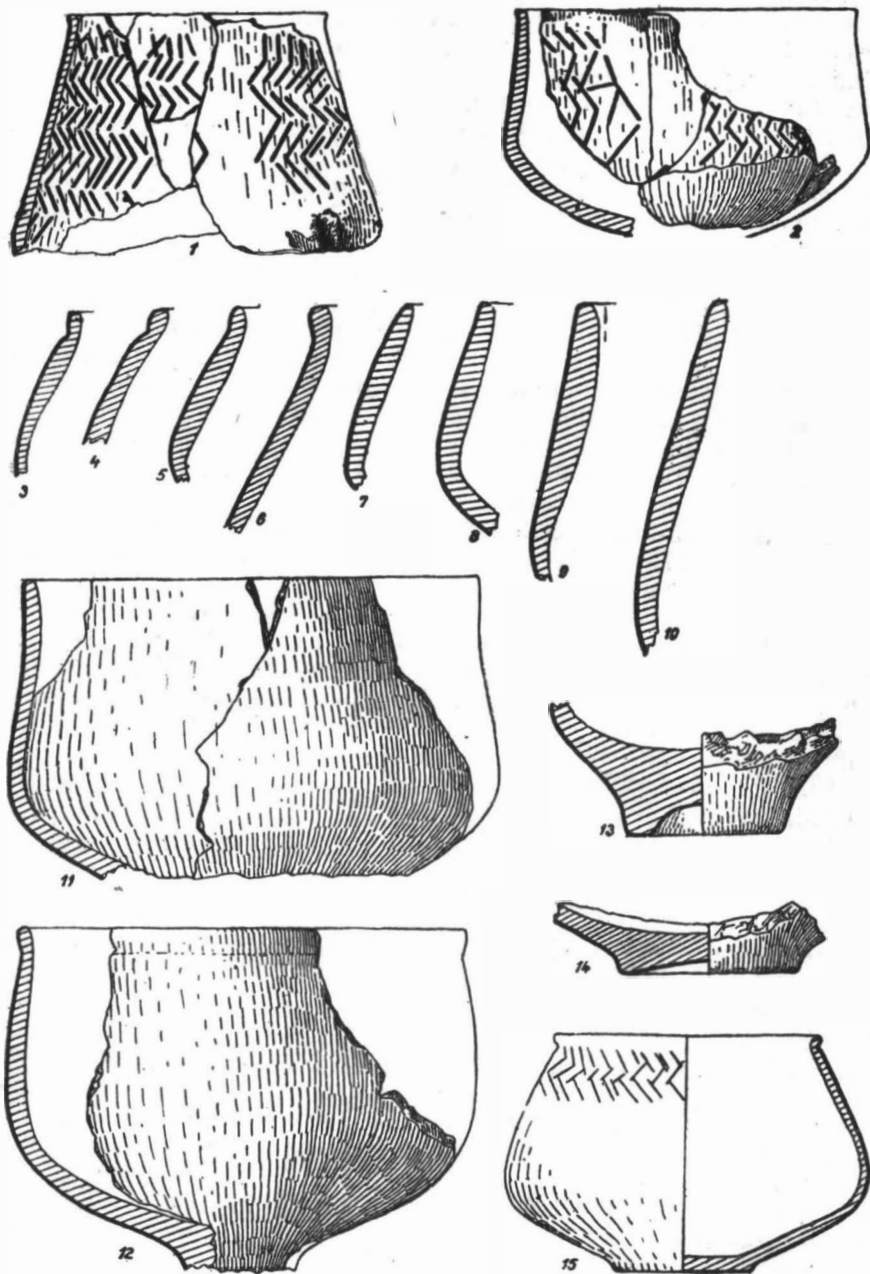

Fig. 5. — Faza Let 11. 1, 2, cupe cu decor „canelat”; 15, strachină cu decor incizat.

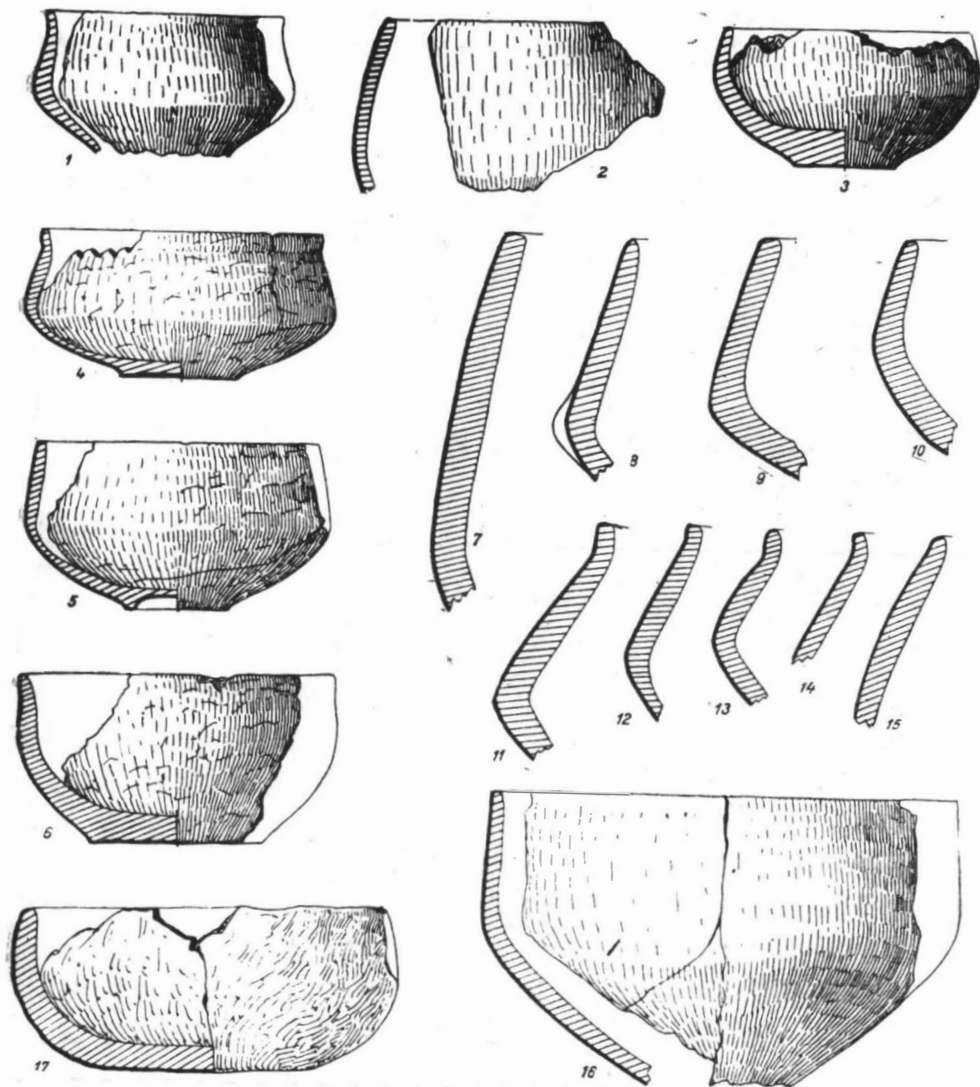

Fig. 6. — Faza Leț III. 1—16, străchini din pastă fină, lustruită; 17, strachină din pastă grosolană, nelustruită.

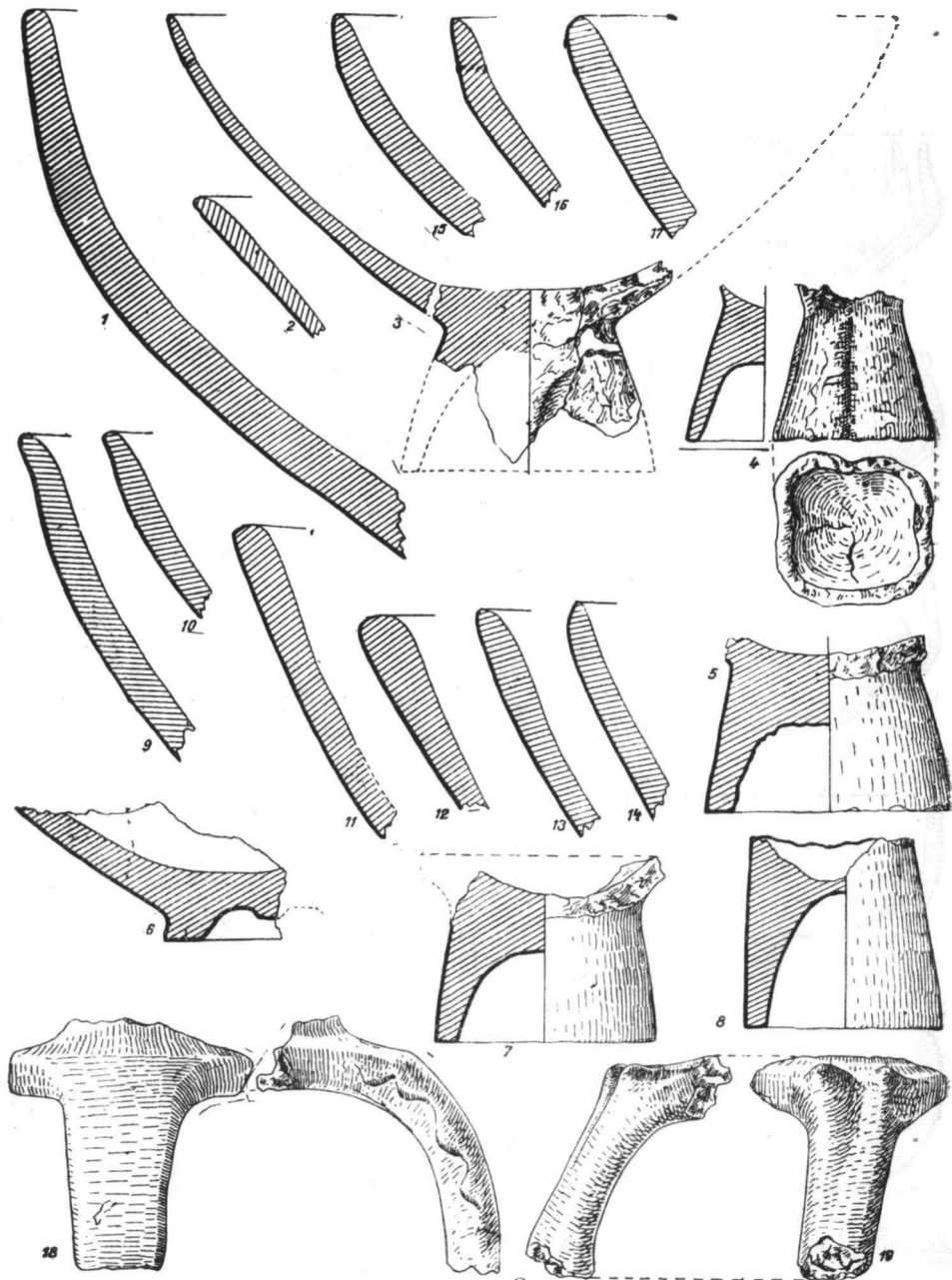

Fig. 7. — 1—8, fragmente și picioare de cupe din faza Let I; 9—14, margini de cupe tronconice din faza Let II; 15—17, margini de cupe tronconice din faza Let III; 18, picior de la un vas de cult din faza Let II; 19, picior de la o măsuță de cult din faza Let I.

nu s-au găsit forme întregi pentru a putea face raportul dintre forma cupei și a piciorului, le vom prezenta separat.

Picioarele înalte de cupe. În primul nivel cupele au în cele mai multe cazuri fundul simplu sau cu inel; picioarele înalte întâlnindu-se în număr redus. Majoritatea sînt de formă tronconică (fig. 7/5,8); s-a găsit un singur picior trilobat care aparține unei cupe tronconice (fig. 7/3) și un singur picior cvadrilobat, care aparține unei cupe din specia red-ware (fig. 7/4). Caracteristic pentru această fază este faptul că lobiile sînt obținute prin vâlurirea efectivă de trei sau patru ori pe toată înălțimea peretelui.

În nivelul II, cupele cu picior înalt, simplu sau lobat, se înmulțesc considerabil (fig. 8/3—10). Acestea sînt în genere mai înalte și predomină cele lobate; apar în număr însemnat cupele cu piciorul plin masiv. Cele masive tronconice au uneori o scobitură pe fund (fig. 8/5,6), iar cele lobate șanțuri în cruce sau în X (fig. 8/3,7). Lobiile sînt realizați cu ajutorul unor șanțuri verticale (patru sau șapte) în grosimea peretelui. Uneori aceste șanțuri nu ating marginea tălpii piciorului (fig. 9/3).

Din categoria picioarelor masive este de remarcat forma cu talpa lată și mijlocul foarte strîmt, cu un mosor (fig. 8/9). Această formă de picior se va dezvolta și în etapele următoare culturii Criș, ca de exemplu în grupul Vinča.

În faza Leț III, cupele cu picior înalt se răresc, iar cele lobate nu se mai întîlnesc.

Vasele cu gîtul cilindric reprezintă a doua formă caracteristică a culturii Criș. În cadrul categoriei fine, lustruite, se întîlnesc în număr foarte redus. Se cunosc două variante principale: cu corpul globular sau oval; la prima formă se distinge umărul foarte dezvoltat, iar la cea de-a doua lipsa totală a umărului, trecerea făcîndu-se foarte lin de la gît la corpul vasului.

În primul nivel de locuire se întîlnesc amîndouă variantele; gîtul își păstrează pe toată înălțimea aceeași grosime, avînd buza teșită (fig. 14/17,18). În faza a doua, trăsătura caracteristică este îngroșarea la exterior a gîtului (fig. 14/12, 13,16); iar în ultima fază se observă o lățire a buzei (fig. 14/6). Din cauza fragmentelor prea mici nu putem face observații în legătură cu forma generală a acestei categorii de vase.

Ceramica pictată constituie o categorie puțin numeroasă, dar foarte importantă, care cuprinde în principal străchini și cupe cu picior înalt. În mod cu totul excepțional se întîlnesc și vase cu gîtul cilindric (trei fragmente). Ceramica pictată se întîlnește în toate trei nivelurile de locuire, mai numeroasă fiind în ultimele două.

Fragmentele ceramice pictate găsite în resturile de locuire închise, bine asigurate stratigrafic, fiind prea puține, vom considera și materialul descoperit în stratul de cultură, ca și cel rezultat din sondajele din 1949; majoritatea fiind fragmente de cupe, ele se pot atribui nivelului respectiv datorită elementelor caracteristice de ordin tipologic. Se pictează cu brun sau negru și cu alb pe fond roșu. În cele mai multe cazuri culoarea este aplicată înainte de lustruire și mult mai rar pe fondul roșu lustruit.

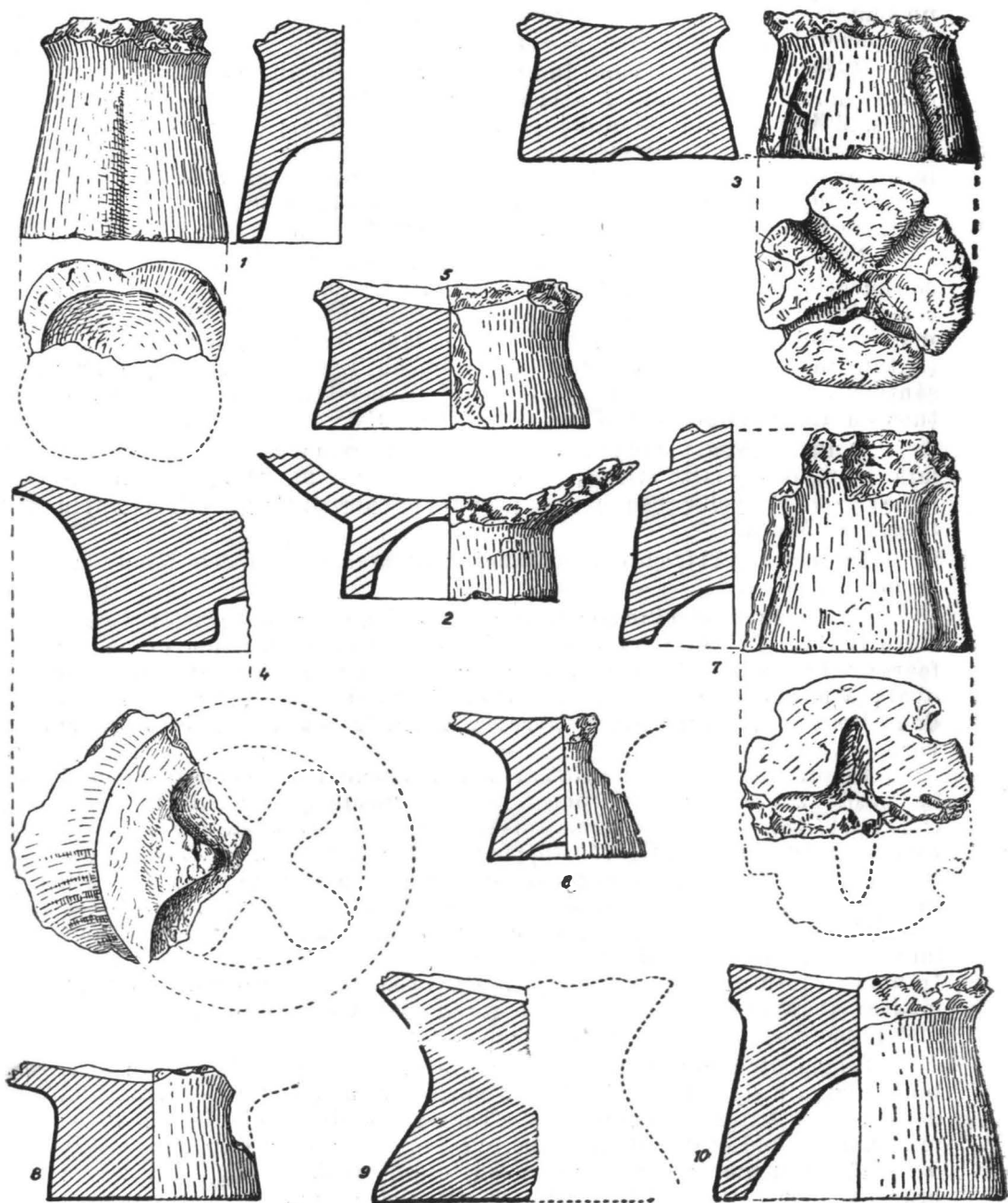

Fig. 8. — Picioare de cupe din faza Leț II.

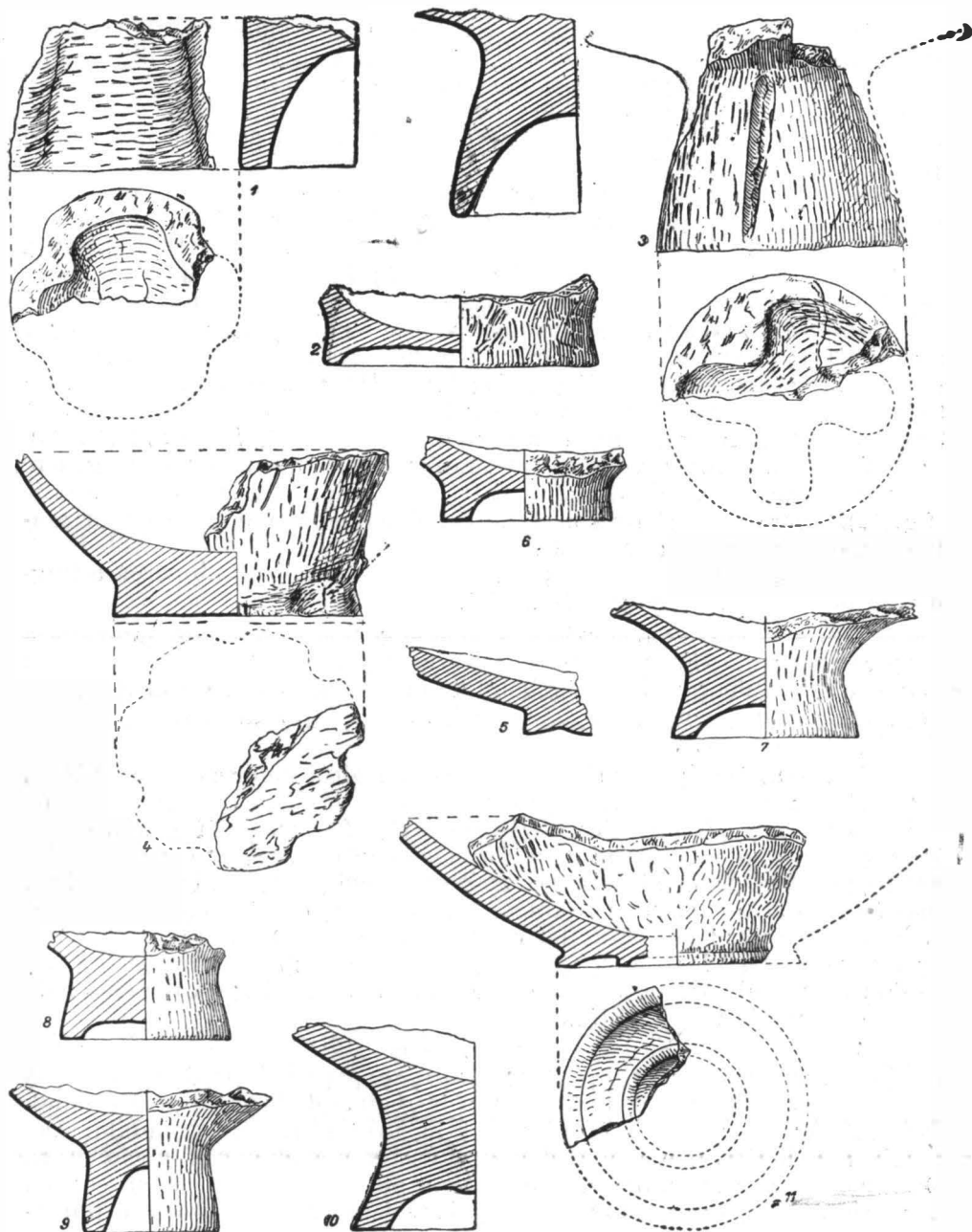

Fig. 9. — 1—7, picioare înalte de cupe din faza Let II; 8 — 11, funduri și picioare înalte de cupe din faza Let III.

Primului nivel de locuire îi aparțin patru fragmente, dintre care două sînt pictate cu brun (fig. 10/1,4), iar două cu brun și alb, dată în valori egale (fig. 10/2); într-un singur caz culoarea albă conturează motivul realizat cu brun (fig. 10/3). Elementele de decor sînt meandrul, linia verticală lățită la un capăt ca o trompă, triunghiuri hașurate sau unghiuri paralele⁷.

În nivelul II de locuire fragmentele ceramice pictate se înmulțesc considerabil (fig. 10/6—13; fig. 11/1—15). Repertoriul de motive este foarte bogat și variat. Se întîlnesc motive meandrice (fig. 10/5, 13; fig. 11/7, 15), rețeaua pictată cu alb (fig. 10/6, 7; fig. 11/2,12), linii în zigzag (fig. 10/8, 10; fig. 11/4, 6), mici unghiuri (fig. 11/3, 5), triunghiuri pline întrerupte (fig. 11/14 a), sau continue, pictate cu alb și conturate cu negru (fig. 10/11); apar elemente de ordin spiralic, care constau din arcuri concentrice, cîte două sau trei (fig. 10/9; fig. 11/13); apare pictura din pete mari de culoare albă cu valoare pozitivă, dar care uneori rezervă totodată din fondul vasului o repetare a motivului pictat (fig. 10/11, 12; fig. 11/9).

În ultimul nivel de locuire ceramica pictată cunoaște în genere aceleași elemente de decor care aparțin ordinului meandric și spiralic (fig. 12). Apare decorul din spirale în S îmbucate între două benzi orizontale, pictate cu brun (fig. 12/9).

Specia dată cu culoare roșie este reprezentată prin numeroase fragmente de cupe în nivelurile II și III.

Ceramica grosolană alcătuiește o categorie tot atît de numeroasă ca și cea lustruită. Forma caracteristică acestei grupe este vasul cu gîtul cilindric, se întîlnește foarte rar bolul de mici dimensiuni. Decorul acestei categorii ceramice constă din barbotină, impresiuni, linii incizate, linii în relief și proeminențe.

În prima fază predomină forma sac, cu gîtul neformat (fig. 14/23; fig. 15/1,3); mult mai puțin numeroase sînt vasele cu gîtul articulat, cilindric; scurt sau înalt (fig. 14/19—22, 24). În faza a II-a acestea se înmulțesc, devenind predominante formele cu gîtul articulat (fig. 14/8—11, 14, 15); dintre cele două variante, cu gîtul scund și cu gîtul înalt cilindric, mai frecventă este prima variantă, caracterizată prin îngroșarea la exterior a gîtului identic profilelor ceramicii fine (fig. 14/12, 13, 16). În ultima fază de dezvoltare, se mențin formele cu gîtul articulat (fig. 14, 2—5); elementul caracteristic pentru această fază este îngroșarea crescîndă a gîtului spre buză (fig. 14/4).

Cu privire la decorul acestor vase se constată în prima fază prezența în chip exclusiv a barbotinei neorganizată, de aspectul tehnicii murale în „calcio vecchio”, care acoperă vasul în întregime de la buză pînă la fund. Într-un singur caz vasul a fost lustruit în jurul gîtului și al fundului. Decorul cu barbotină este asociat de obicei cu butoni, cîte unul sau în șiruri. Ornamentarea prin impresiuni este mai puțin frecventă decît cea cu barbotină și se prezintă în chip variat după felul cum sînt asociate impre-

⁷ Fragmentele reproduse la fig. 10/1 și 3 au fost găsite în groapa bordeiului Criș și aparțin sigur primului nivel de locuire; fragmentele 2 și 4 de la fig. 10 sînt găsite în depunerea primului nivel de locuire, sub resturi de locuire *in situ* ale nivelului II.

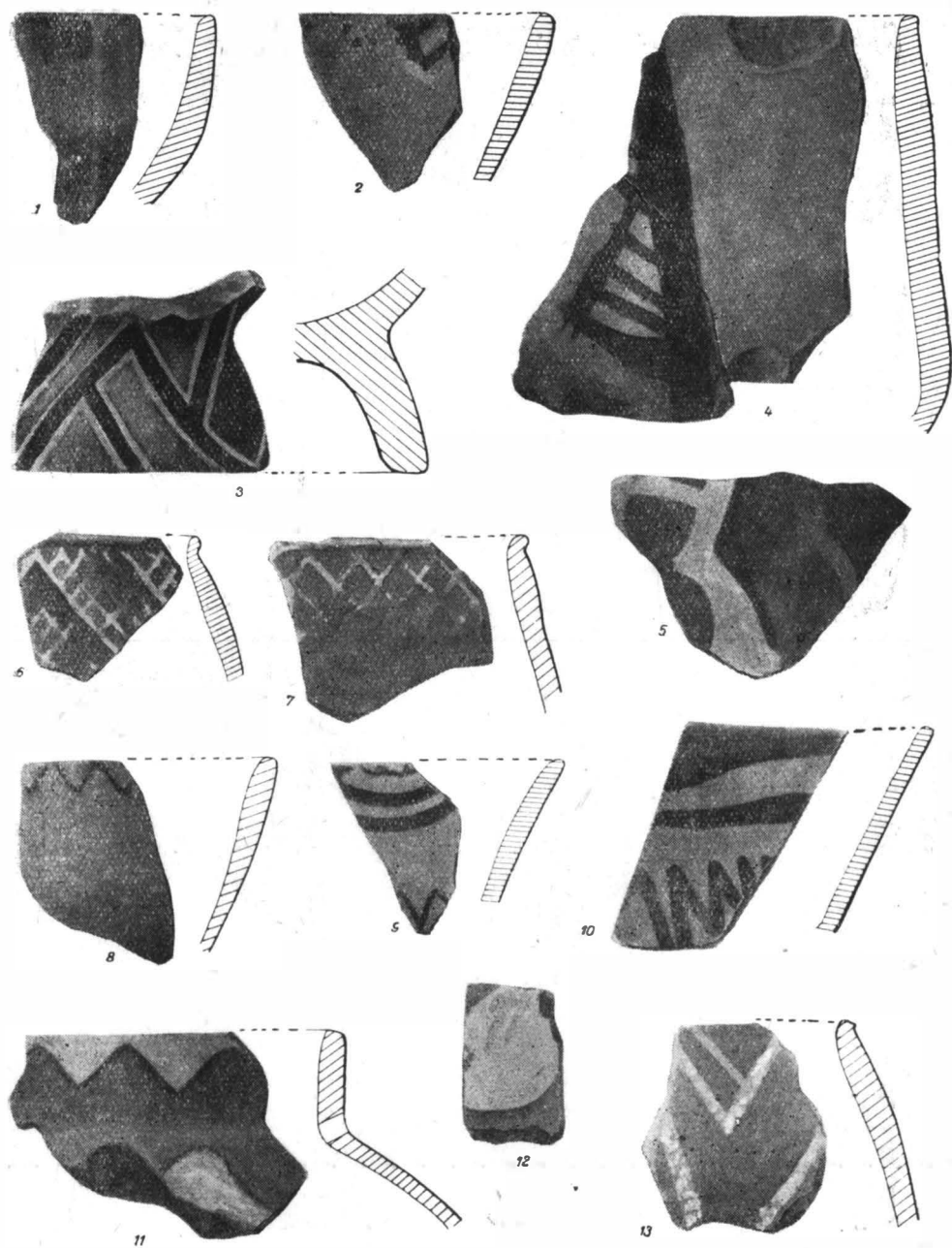

Fig. 10. — 1—5, ceramică pictată din faza Leț I; 6—13, fragmente ceramice pictate din faza Leț II.

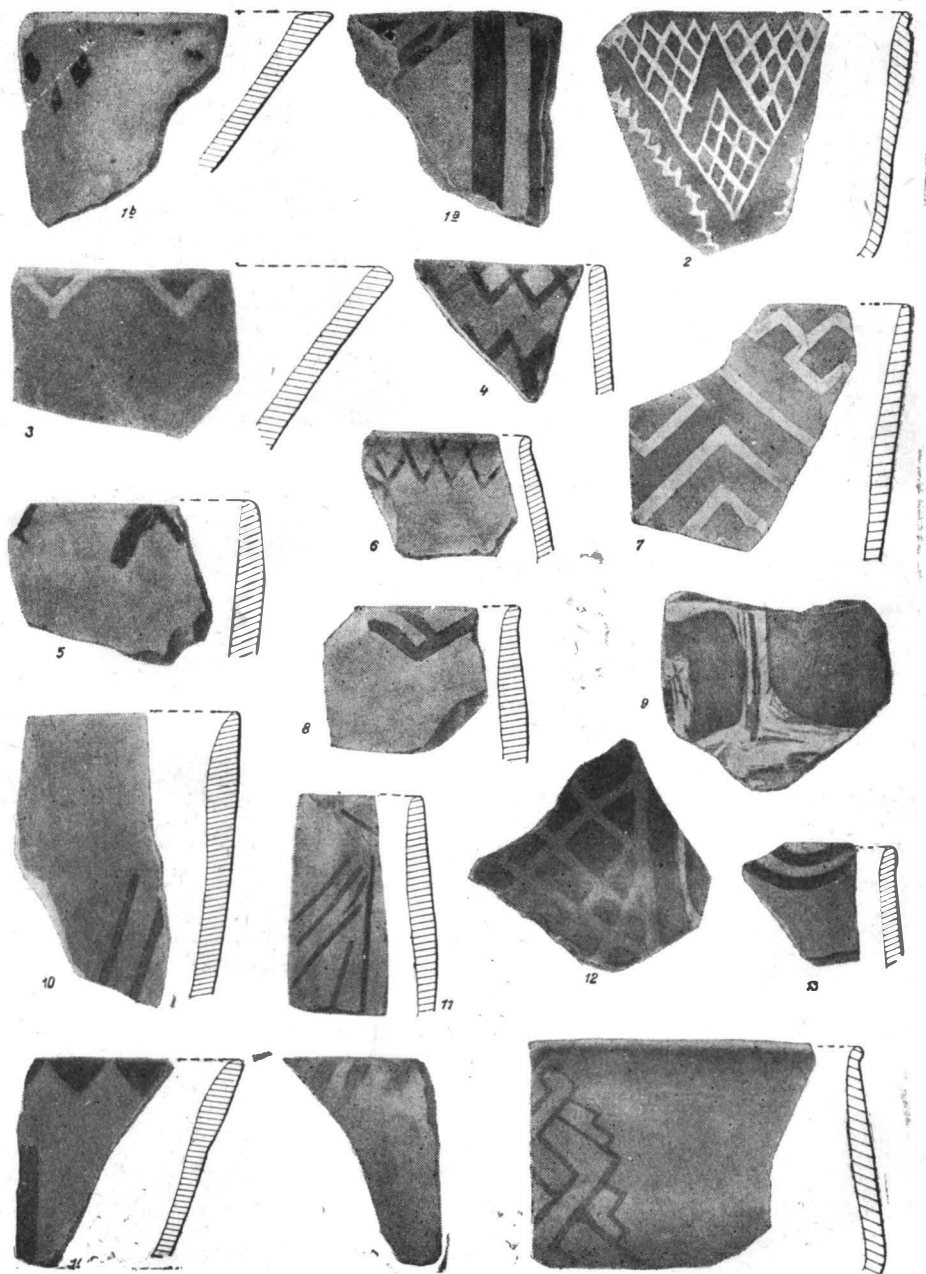

Fig. 11. — Fragmente ceramice atribuite, pe baza elementelor tipologice și stilistice, fazei Let II.

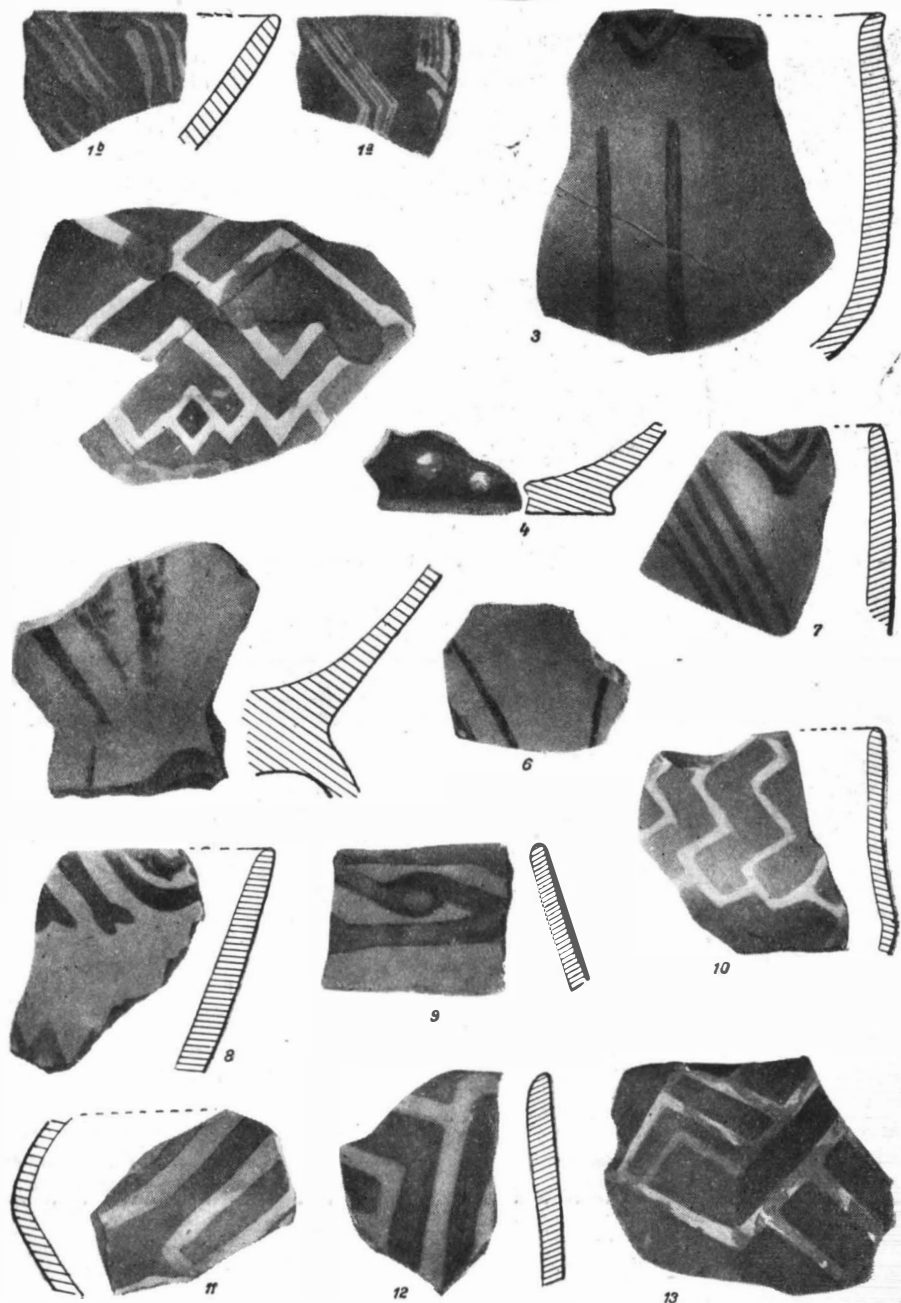

Fig. 12.— Ceramică pictată din faza Let III.

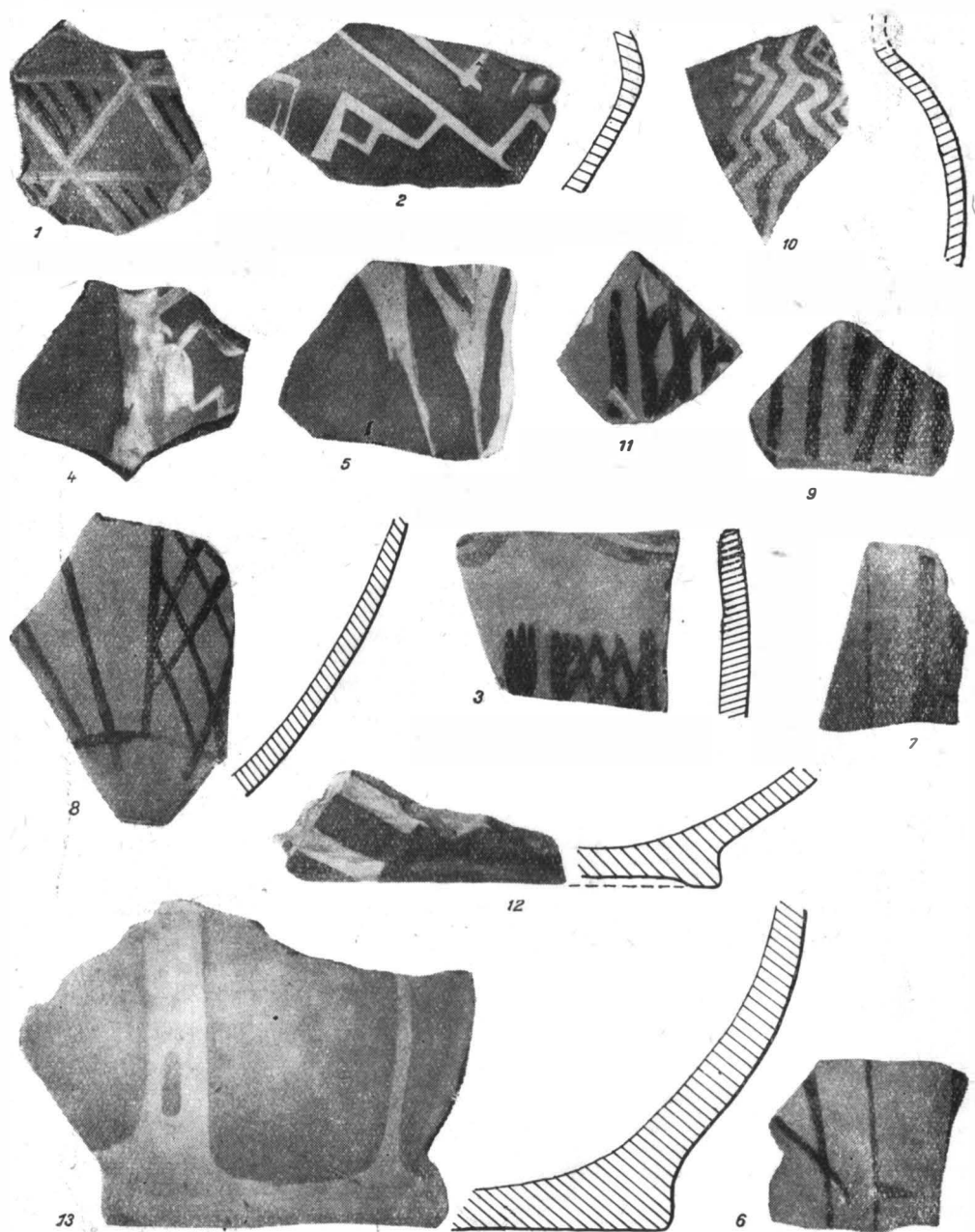

Fig. 13. — Ceramică pictată din așezarea de la Leț.

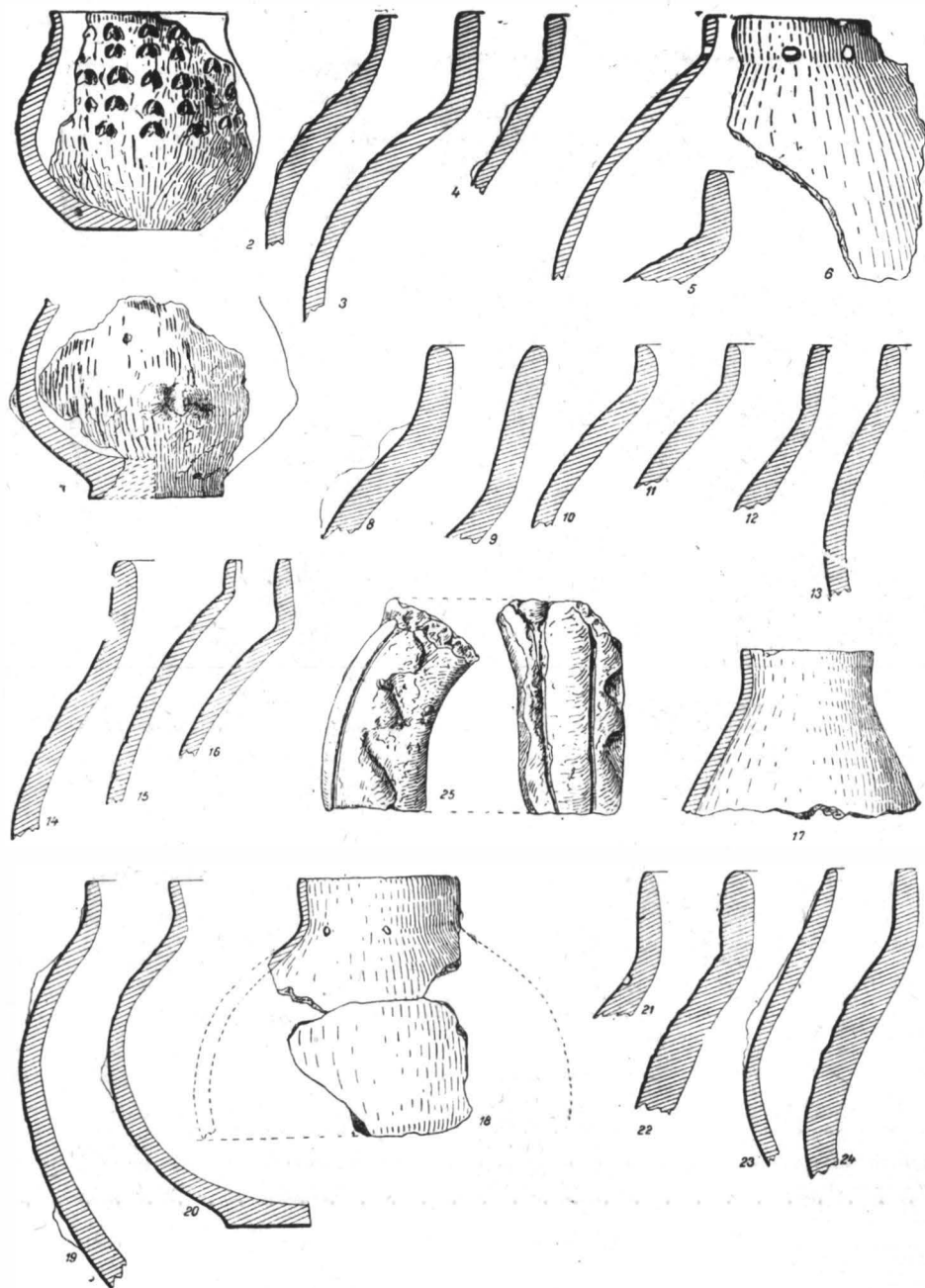

Fig. 14. — 17, 18, ceramică fină, lustruită, Leț I; 19—24, ceramică cu barbotină, Leț I; 1, 7—16, fragmente ceramice din faza Leț II; 6, fragment ceramic din faza Leț III; 2—5, fragmente decorate cu barbotină din faza Leț III; 25, picior de la un vas de cult.

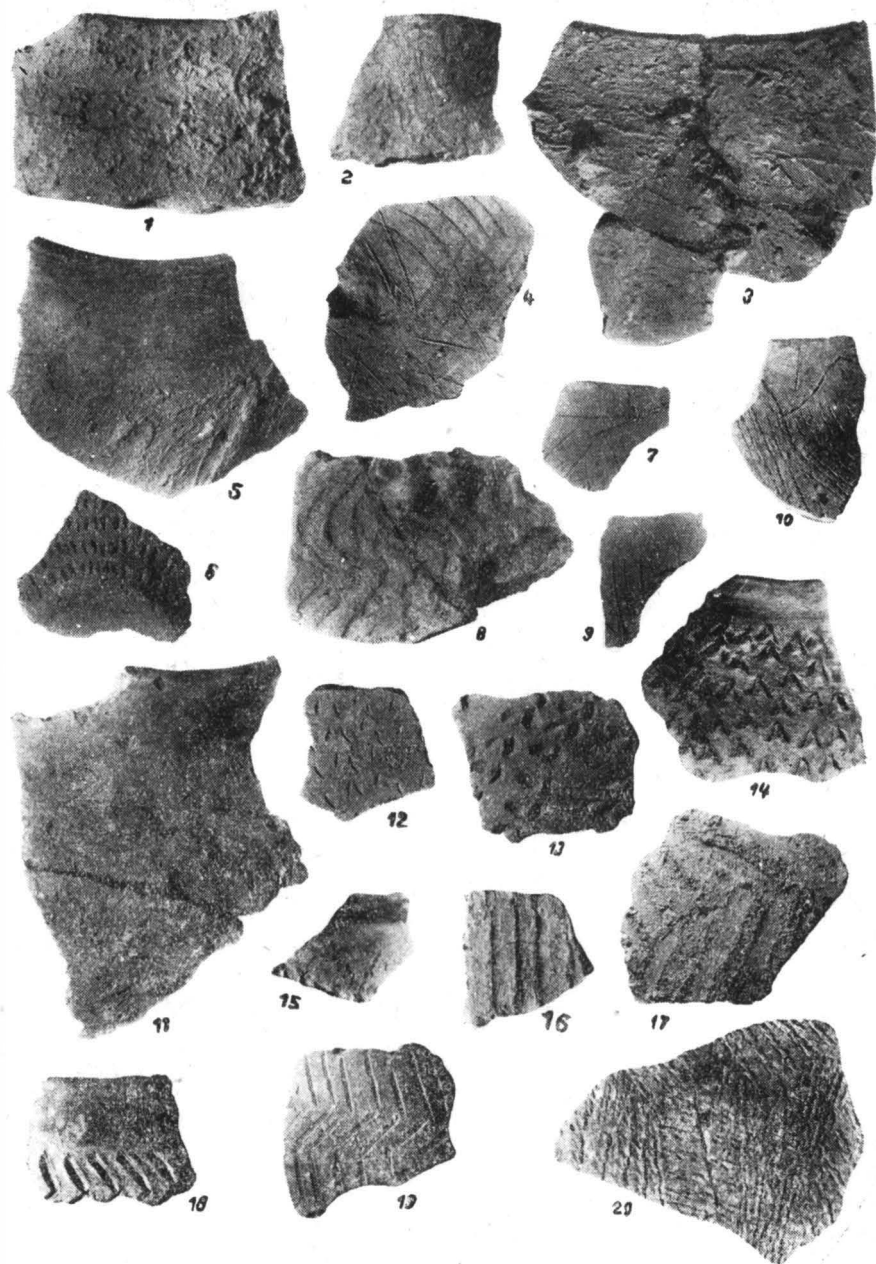

Fig. 15. — 1—6, fragmente ceramice din faza Let I; 7—10, fragmente ceramice din faza Let II; 11—20, fragmente ceramice din faza Let III.

siunile. Sînt prezente și fragmentele decorate cu linii incizate neregulat (fig. 15/1—6).

În faza a doua predomină tot barbotina de aspect „calcio vecchio”, dar apare și barbotina organizată în vârgi verticale sau în zigzag. Devine frecvent obiceiul de a se lustrui regiunea gîtului și cea din jurul fundului vasului. Se înmulțesc fragmentele decorate cu impresiuni și linii incizate neregulat sau ordonate în zigzag (fig. 15/7—10).

Ultima fază de locuire se caracterizează prin prezența mai frecventă a barbotinei organizate și a decorului din linii în zigzag (fig. 15/11—20). Lustruirea vasului în jurul gîtului și a fundului se generalizează.

Cea de-a doua formă care se întâlnește în specia ceramicii grosolane este bolul. Apare numai în trei exemplare: două aparțin nivelului II și sînt decorate, unul cu linii incizate vertical, iar altul cu o bandă lată lustruită în jurul marginii (fig. 15/9). Cel de-al treilea exemplar, care aparține nivelului III, este nedecorat (fig. 6/17).

Vasele de cult cu picior înalt. În toate trei nivelurile de locuire s-au găsit picioare de la vase sau măsuțe de cult, în total numai cinci fragmente, dintre care doar trei prezintă elemente care se pot considera tipologic. Din prima fază provine un picior cu secțiunea ovală și cu două proeminențe la locul de îndoire, de tipul întâlnit la Starčevo și Óbessenyő⁸ (fig. 7/19). Din faza a doua provine un picior de măsuță de cult cu secțiunea rectangulară, avînd pe fețele laterale un șir de colți excizați, elemente care se întîlesc de asemenea la Óbessenyő precum și la Kopáncs-Zsoldos-Tanya⁹. Tot din faza Let II provine un fragment de picior cu secțiunea rotundă și decorat cu două linii verticale, cuprinse între șiruri de colți (fig. 14/25).

Așezarea Criș de la Let aparține aceluiași grup cultural ca și așezările din Moldova de la Glăvăneștii Vechi, Perieni și Valea Lupului. Locuirea din așezarea de la Let s-a desfășurat de-a lungul a trei faze, începuturile acestei locuiri fiind foarte probabil mai vechi decît cele din Moldova. La Glăvăneștii Vechi și Valea Lupului lipsește faza bordeielor de la Let; materialul descoperit la Valea Lupului cuprinde însă și elemente mai evolute care lipsesc deocamdată la Let și care tipologic se pot încadra ulterior fazei Let III. În legătură cu aspectul mai tîrziu pe care-l înfățișează unele descoperiri de la Valea Lupului, semnalăm în principal prezența unui număr mare de străchini cu marginea înaltă, îngroșată și îndoită în afară. Deseori aceste forme sînt însoțite de un decor alcătuit din linii incizate în zigzag sau dintr-un șah cu suprafețe pătrate, cu hașuri verticale alternînd cu hașuri orizontale. Este de asemenea de remarcat ca o trăsătură deosebitoare, frecvența mult mai mare a ceramicii pictate și a ceramicii roșii (red-ware) în așezarea de la Let față de așezările din Moldova, din Oltenia, din Transilvania de vest și din Ungaria. Pe baza materialului descoperit pînă acum, constatăm că în așezarea de la Let nu s-a descoperit nici pictură cu roșu (în afară de aceea avînd valoare de fond pictural) și nici culoarea albă folosită ca fond pictural, elemente semnalate pentru

⁸ Kutzián Ida, *A Kőrös-Kultúra, táblák*, în *Diss Pann*, II, 23, 1944, XXXVI/9, 12.

⁹ *Ibidem*, XXXIV/14, 16; XXXV/1, 3.

ășezările din Moldova¹⁰. Cu privire la uneltele de piatră, observăm lipsa toporașelor lungi și înguste din ășezarea de la Leț, acestea fiind nelipsite însă din Moldova.

Deosebiriile semnalate mai sus sînt minime ; mult mai importante sînt însă elementele reprezentative comune culturii Criș de pe teritoriul țării noastre. Prezența în mod consecvent și în număr așa de mare a cupelor cu picior înalt tronconic, dar mai ales varianta cu picior lobat, a străchinilor și a cupelor de formă bitronconică, a decorului de caneluri fine și a decorului pictat sînt elemente care dau un caracter unitar culturii Criș din țara noastră ; și aceasta cu atît mai mult cu cît elementele menționate mai sus constituie caracterele distincte ale culturii Criș de pe teritoriul țării noastre față de cele ale culturii Criș din R.P. Ungară și R.S.F. Iugoslavă.

În această lumină trebuie subliniată, pentru importanța ei deosebită, prezența ceramicii cu decor „canelat”, caracteristică ășezărilor de pe teritoriul țării noastre (Glăvăneștii Vechi, Valea Lupului, Leț) și care stă foarte probabil la originea decorului plisat caracteristic culturilor neolitice ulterioare culturii Criș de la nordul și sudul Dunării¹¹.

Problemele care s-au dezbătut în legătură cu cultura Criș încă de la descoperirea acestora pe teritoriul Moldovei sînt legate în principal de originile sale, de rolul pe care l-a avut în dezvoltarea ceramicii pictate Ariușd-Cucuteni-Tripolie și de cronologia sa relativă.

Prin caracterele sale esențiale grupul Criș este strîns legat cultural și cronologic de aria mare a culturilor Starčevo și Sesklo, ea fiind tot mereu cea mai veche cultură neolitică din spațiul în care este răspîndită. Descoperirile făcute în ultimii ani la Dîrțu-Ceahlău au scos la iveală elemente de cultură materială care sînt considerate de cercetătorii de acolo mai vechi decît cultura Criș, un nivel proto-Criș. Acestui nivel cultural îi corespund două bordeie în care s-au găsit fragmente ceramice și un foarte bogat inventar de unelte microlitice de caracter strict gravettian. Anterior acestui nivel de bordeie, există la Dîrțu un nivel gravettian cu un inventar de unelte microlitice identice cu cele din bordeie, dar care nu sînt însoțite și de ceramică¹². În stratul de deasupra bordeielor s-au găsit fragmente ceramice atipice dar care, după pleava din pastă și după aspectul lor, credem că aparțin culturii Criș.

Avînd în vedere aspectul atît de evoluat al culturii Criș, cît și originea sa sud-orientală, începutul unei vieți neolitice locale, dezvoltată de

¹⁰ Eugen Comșa în *op. cit.*, la p. 177 menționează și pictură pe fond alb și pictură cu roșu, amîndouă cazurile necunoscute pînă acum în ășezarea de la Leț.

¹¹ Această categorie ceramică nu este semnalată nici în R. P. Ungară și nici în R.S.F. Iugoslavă pentru cultura Criș. Alojz Benac, *Grenzzone der Vinča-Kultur in Ostbosnien*, în *ArchJug*, III, 1959, p. 11 și urm., pl. II/3 ; pl. III/10 ; pl. IV/18, reproduce fragmente ceramice cu un decor similar. Vezi și nota 19 din articolul nostru cu același titlu din *Dacia*, N.S., VI, de la p. 18.

¹² Mulțumim și pe această cale lui C. S. Nicolăescu-Plopșor, ca și colaboratorilor săi Fl. Mogoșanu și M. Bitiri pentru îngăduința de a examina materialul și pentru informațiile date.

ultimele triburi de vînători mezolitici, nu ar fi decît firească. În acest caz nu ar fi necesar ca aspectul cultural Dîrțu să se poată situa tipologic înaintea culturii Criș, deoarece aceasta înfățișează o dezvoltare făcută inițial în alte regiuni și pe alt fond cultural. Totuși această cultură ar trebui să conțină acele elemente și să poarte acele caractere care o pot integra la începutul unui neolitic local, fie el chiar cu unele influențe din afară. În judecarea descoperirilor de la Dîrțu și a situației stratigrafice de care ele sînt strîns legate, nu vom folosi argumente ale unor discipline ajutătoare, deoarece acestea nu ne sînt proprii și ca atare greu de minuit, ci ne vom limita la cercetarea și argumentarea strict arheologică, în sensul unei analize stratigrafice și tipologice. Considerațiile care urmează, cu privire la descoperirile de la Dîrțu, le facem cu scopul de a analiza cît mai adînc interpretarea dată, deoarece nu se poate trece ușor peste răspunderea și consecințele care le are pentru studiul neoliticului nostru asocierea dintre ceramica de acolo și uneltele microlitice gravettiene, ca și situarea ei în timp înaintea culturii Criș. Aceasta revine a considera cultura Criș suprapusă unei culturi neolitice începute pe baze locale și în acest caz se pune întrebarea care va fi fost rolul acesteia în dezvoltarea neoliticului din țara noastră.

Observăm că ceramica din cele două bordeie Dîrțu este foarte fragmentară și prea corodată pentru un bordei care are fundul la 0,90 m adîncime¹³. Fragmentele ceramice găsite deasupra bordeiului, care după aspect par Criș, sînt mai puțin corodate, dar total necaracteristice; nu există un singur fragment de margine sau de fund, sau care să dea o cît de vagă indicație în legătură cu forma sau decorul. Situația aceasta îngăduie ca materialele găsite să fie înțelese ca provenind din depuneri mișcate. Situația stratigrafică de la Dîrțu mai este îngreunată și de faptul că într-unul din bordeie sînt menționate două vetre, una pe fundul bordeiului, la 0,90 m adîncime, și alta mai sus la 0,40 m adîncime; dacă aceste două vetre sînt *in situ*, așa cum sînt publicate, înseamnă că ele corespund la două niveluri de locuire, care însă nu au fost diferențiate nici stratigrafic și nici tipologic¹⁴. Fragmentele ceramice descoperite în aceste două bordeie împreună cu microlite aparțin unor vase de mici dimensiuni și lucrate din pastă care pare să fi avut cioburi pisate, element greu de folosit ca un argument pentru vechimea acestei culturi. Dar admitînd chiar posibilitatea prezenței cioburilor pisate în pastă, așa cum s-a admis prima dată, cu atît mai mult cu cît și E. Comșa (pe baza unei informații de la M. Macrea) semnalează această categorie în cadrul ceramicii Criș, sau admitînd a doua interpretare care explică aspectul pastei printr-o neomogenitate datorită unei proaste frămîntări a lutului, care a lăsat și glomerule mai compacte, rămîn totuși de analizat caracterele tipologice și unele elemente de decr ale acestei ceramici¹⁵. Deși primitivă, ceramica de la Dîrțu are slip griș și prezintă

¹³ Al. Păunescu, *Locuirea neolitică de la Dîrțu-Ceahlău*, în *SCIV*, IX, 2, 1948, p. 265 urm.

¹⁴ *Ibidem*, p. 267.

¹⁵ *Ibidem*, p. 269, a admis că în unele fragmente ceramice se găsesc și cioburi pisate în pastă; ulterior însă s-a dat o altă explicație, pe baza unor analize de șlifuri; pentru aceasta vezi C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Discuții pe marginea paleoliticului de sfîrșit și începuturilor neoliticului nostru*, în *SCIV*, X, 2, 1969, p. 231—232.

o foarte îngrijită netezire a suprafeței interioare și exterioare ; uneori se pot observa și clare urme de lustru mecanic. Ca forme sînt menționate bolurile. Ou excepția unui vas mic aproape întreg, căruia îi lipsește gîtul multe fragmente sînt margini puțin arcuite, cu buza îngroșată și crenelată la exterior ¹⁶. Din același complex fac parte două fragmente cu proeminențe ; una este lată și de o formă total străină pentru vremea neolitică ¹⁷ ; pe celălalt fragment sînt două „proeminențe” plate, una sub alta, formă și grupare de proveniență necunoscută pentru neolitic ; sînt mai probabil resturile unei torți tubulare rupte ¹⁸. Multe dintre fragmente au suprafața grunjoasă ca o barbotină neorganizată ; altele sînt decorate cu impresiuni pe buză, sau mai jos, sub buză, pe un rînd sau pe două rînduri ¹⁹ ; cîteva fragmente sînt decorate cu linii incizate, oblice sau întretăiate ²⁰. În afară de acestea s-a putut întregi un mic vas publicat drept bol ; de fapt este corpul rotund și puțin asimetric al unui vas căruia îi lipsește gîtul și marginea ; pe partea mai dezvoltată are și o proeminență ²¹. Dacă fragmentele ceramice cu linii incizate și unele cu impresiuni ar putea fi atribuite neoliticului, celelalte fragmente ca și vasul mic — care este foarte probabil un *askos* — s-ar integra mai bine în bronzul timpuriu. Atribuirea, aceluiași nivel de locuire, ceramicii prezentate mai sus și a unui inventar de unelte gravettiene care nu se deosebesc cu nimic de cele ale nivelului anterior care nu cunoaște ceramica, constituie un fapt asupra căruia trebuie păstrată toată rezerva, deoarece nu se cunoaște nici un caz similar care să ofere dovezi de ordin stratigrafic sau tipologic.

A doua problemă care a preocupat în mod stăruitor pe cercetătorii neoliticului nostru, încă de la descoperirea culturii Criș în Moldova și în regiunea sud-estică a Transilvaniei, este aceea a rolului pe care l-a avut cultura Criș la formarea ceramicii pictate. Problema a fost discutată în chipul cel mai amplu cu putință și cu toată documentarea de care se dispunea atunci în studiul lui I. Nestor ²², care a constituit baza cercetărilor ce-au urmat în problema neoliticului mai vechi și mai dezvoltat din regiunile noastre. Cultura Criș era considerată acolo drept componenta principală care a dat naștere ceramicii pictate, dar nu printr-o sinteză directă și imediată, ci datorită intercalării aspectelor pre- și proto-Cucuteni. De asemenea se considerau ca foarte importante în problema Criș-Aruișd, culturile post-Criș din Transilvania, care au folosit pictura, ca și faptul „că în centrul Transilvaniei s-a dezvoltat, foarte probabil pe bază Criș sau Tardaș vechi, un puternic grup de ceramică pictată, pe care noi l-am

¹⁶ Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 266, fig. 1/5, 6.

¹⁷ *Ibidem*, fig. 1/8.

¹⁸ *Ibidem*, fig. 1/9.

¹⁹ *Ibidem*, fig. 1/1, 2, 4—6.

²⁰ *Ibidem*, fig. 2/3.

²¹ *Ibidem*, p. 270, fig. 3/1 ; C. S. Nicolăescu-Plopșor și I. Pop, *Cercetările și săpăturile paleolitice de la Cremenea și împrejurimi*, în *Materiale*, VI, 1959, la p. 53 și la pl. II, scriu despre nivelul al treilea de la Malul lui Buzea că aparține unui neolitic de început, în care ceramica este asociată cu virful de tradiție La Gravette ; ceramica reprodușă la pl. II aparține fără nici o excepție bronzului timpuriu (Schneckenberg). Situația „stratigrafică” de la Dirțu se repetă deci și la Cremenea.

²² I. Nestor, *Cultura ceramicii liniare în Moldova*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 17 și urm.

numit vest-rominesc, iar alți cercetători, central-ardelean și care a putut transmite grupului Ariușd unele stiluri de pictură dezvoltate de el”²³.

Descoperirile de care dispunem astăzi îngăduie o documentare demnă de luat în seamă pentru ilustrarea rolului pe care l-a avut cultura Criș la formarea ceramicii pictate.

Deși o analiză tipologică a formelor nu se poate face direct, cele două culturi nesusuccedându-se imediat, totuși unele trăsături caracteristice ale culturii Criș se pot recunoaște în aspecte evolute în ceramica Ariușd. Astfel se pot considera vasele mari piriforme cu gîtul cilindric cu numeroase torți mici așezate pe mai multe rînduri²⁴, străchinile tronconice²⁵, străchinile bitronconice și paharele cu fundul bine profilat sau chiar cu picior înalt²⁶.

Trăcînd la elementul esențial al problemei, la pictură, trebuie remarcat că în aria de răspîndire a ceramicii Ariușd-Cucuteni-Tripolie cultura Criș reprezintă nivelul cel mai vechi neolitic cunoscut pînă azi, caracterizat tocmai prin prezența ceramicii pictate înainte de ardere. Tehnica picturii în genere, ca și întreg repertoriul de motive constituie principalele prototipuri ale ceramicii cucuteniene. Pictura Criș este pozitivă și monocromă în cele mai multe cazuri; mai rar se folosesc pe fondul roșu două culori, alb și brun, amîndouă în valori egale, fără să valorifice și culoarea roșie din fondul pictural, pentru a putea fi considerată tricromie. Există însă și cazuri în care raportul de valori se schimbă. Astfel un picior de cupă este decorat cu fragmente de meandru pictate cu benzi late de culoare brună și conturate cu benzi înguste albe. Din fondul pictat roșu încep să capete valoare suprafețele cuprinse între benzile pictate cu brun și alb (fig. 10/3); același lucru se poate observa și pe fragmentul de vas cu gîtul cilindric, pe care sînt pictate două benzi de triunghiuri continue albe și conturate cu brun; suprafața din fondul roșu al vasului cuprinsă între cele două benzi de triunghiuri începe să capete valoare în decorul pictat (fig. 10/11). În același fel pot fi interpretate și numeroasele fragmente cu decor meandric pictat cu linii duble de culoare albă, ca și cum decorul ar fi rezervat din fondul roșu, prin conturarea cu alb, sau, mai rar, cu brun (fig. 11/7, 15; fig. 12/2, 10, 11—13). Aceste fragmente pot fi socotite ca înfățișînd începuturile picturii negative și de raport infinit. O altă categorie foarte importantă pentru problema originii picturii Cucuteni este constituită de fragmentele pictate cu pete mari de culoare albă care uneori dă valoare aproape egală și fondului cuprins. Nu este un fond rezervat propriu-zis, totuși, prin aplicarea motivelor în pete mari de culoare (conturînd totodată din fondul roșu suprafețe similare) trebuie să recunoaștem ca rezultat, inevitabil al felului în care este aplicată pictura, crearea aceluiași motiv din fondul vasului (fig. 10/11; fig. 11/9; fig. 13/1, 4, 5, 10). Pictura cu alb este trăsătura caracteristică în pictura fazei Ariușd.

²³ I. Nestor, *Cultura ceramicii liniare în Moldova*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 25.

²⁴ Francisc László, *Les types des vases peints d'Ariușd (Erdősd)*, în *Dacia*, I, 1924, p. 10, pl. III/4—8; pl. V/2—5.

²⁵ *Ibidem*, p. 6, pl. I/4—6.

²⁶ *Ibidem*, p. 7, pl. II/3, 4, 10, 11; p. 15, pl. VI/1—4.

În ultimii doi ani au intervenit pentru lămurirea acestei probleme cercetările de la Lumea Nouă (r. Aiud), unde s-a descoperit o succesiune de depuneri care aparțin culturii Petrești (vest-românească) și care cuprind toate fazele de trecere de la cultura Criș, care stă la bază, pînă în momentul constituirii culturii Ariușd ²⁷.

Considerînd cultura Petrești (cu toate fazele sale) ca aceea care a fost purtătoarea ceramicii pictate după cultura Criș și totodată cea care a transmis pictura culturii Cucuteni, avînd în vedere răspîndirea acesteia numai în Transilvania, înseamnă că nașterea culturii Cucuteni în forma ei primară, Protocucuteni, s-a petrecut în Transilvania, de unde se va fi răspîndit la răsărit și la sud de Carpați.

Prin cele două sondaje de la Perieni și de la Leț s-a putut stabili anterioritatea culturii Criș față de ceramica liniară și de complexul Boian-Giulești. Nu avem încă nici o dovadă a raportului stratigrafic dintre cultura Criș și faza Bolintineanu a culturii Boian și nici dintre ceramica liniară și fazele vechi ale culturii Boian (Bolintineanu și Giulești), dîndu-se astfel posibilitatea unei contemporaneități între cultura Criș și Bolintineanu, sau între cultura Boian-Giulești și ceramica liniară. Primul aspect este puțin probabil, deoarece grupul Bolintineanu se integrează în categoria mare a culturii cu ceramică plisată, element care caracterizează tocmai culturile Vinča-Turdaș și care se inseriază după cultura Criș. Cel de-al doilea aspect al problemei, care privește raportul dintre faza Giulești și cultura liniară, este ilustrat de prezența elementelor derivate din decorul ceramicii liniare cu capete de note în ceramica fazei Giulești. Acest fapt dovedește o moștenire din decorul ceramicii liniare, ceea ce înseamnă totodată și anterioritatea acesteia față de faza Boian-Giulești.

Astfel, pe baza documentării actuale, ținînd seama că descoperirile care privesc complexul Dîrțu-Ceahlău și Cremenea nu se pot așeza la începutul neoliticului nostru, cultura Criș rămîne aspectul neolitic cel mai vechi cunoscut pînă azi pe teritoriul țării noastre.

EUGENIA ZAHARIA

---

²⁷ D. și I. Berciu, *Săpături și cercetări arheologice în anii 1944—1947*, în *Apulum*, III, 1946—1949, p. 1 și urm.; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Ed. Academiei R.P.R., 1961, p. 23—35. Sîntem informați de către D. Berciu că în urma noilor săpături făcute de d-sa în așezarea de la Lumea Nouă, în 1961 s-au descoperit fazele vechi ale culturii Petrești (vest-românească), care pot documenta întreaga evoluție a ceramicii pictate de la cultura Criș pînă la constituirea culturii Ariușd.